

Володимир МОТОРНИЙ, Алла ТАТАРЕНКО

КРАБАТ: ЛЮДИНА, ЛЕГЕНДА, ЛІТЕРАТУРНИЙ ГЕРОЙ
(на матеріалі повістей Ю.Брезана та О.Пройслера)

Понад сто п'ятдесят років тому – в 1844 р. – Ізмаїл Срезневський, вчений, що заклали основи сорабістики в Україні та Росії, у своєму “Історичному нарисі серболужицької літератури” писав: “... Література лужицького народу все більше розквітає своїм скромним, але чудовим цвітом...”¹. Сьогодні ми можемо відзначити, що це були пророчі слова: лужицька література стала рівноправною складовою частиною європейського культурного процесу. Завдяки творчим здобуткам Юрія Брезана, Мерчина Новака-Нехорнського, Кіто Лоренца, Юрія Коха, Юрія Кравжи, Бенедикта Дирліха та інших письменників вона вийшла на широкий загальноєвропейський простір.

Важливою ланкою національного духовного життя серболужичан є фольклор. Саме він дав життя багатьом популярним літературним образам, у тому числі Крабату. Починаючи з XIX ст., феномен Крабата вивчали фольклористи і літературознавці: Юрій Пільк², Павол Недо³, Рудольф Єнч⁴, Люція Гайнец⁵, Губерт Жур⁶, Георг Краузе та Д.Шольце⁷. Думки про цей персонаж висловлювали чеські вчені Антонін Фрінта⁸ та Йозеф Пата⁹, російські літературознавці О.Гугнін¹⁰, А.Русакова¹¹, А.Дранов¹², Є.Кніпович¹³, українські дослідники В.Лучук та К.Трофимович¹⁴. Як літературний герой Крабат “ожив” на сторінках творів К.Герлаха¹⁵, О.Пройслера¹⁶ (Німеччина), Г.Шерстата¹⁷ (Франція), в книгах лужичан Ю.Брезана¹⁸, М. Новака-Нехорнського¹⁹.

¹ Срезневский И. Исторический очерк серболужицкой литературы // Lětopis. R.A. № 32/2. Budyšin, 1985. S.210.

² Pílk J. Serbski Faust. Lužica, 1896.

³ Nedo P. Bajkarjo, hercy a kantorky. Budyšin, 1962.

⁴ Jenč R. Stawizny serbskeho pismowstwa. Budyšin, 1960.

⁵ Гайнец Л. Серболужицкая литература // История литературы ГДР. М., 1982.

⁶ Žur H. Komuž muza pjero wodzi. Budyšin, 1963.

⁷ Krause G. Die Adaption der Sorbischen Kroat – Sage in der künstlerischen Literatur // Lětopis, R.A. č.25/2, č.26/2. Budyšin, 1978; Scholze D. Postmoderne tendency w serbskej literaturje. Lětopis 45. Budyšin, 1998.

⁸ Frinta A. Lužičtí Srbové a jejich písemnictví. Praha, 1955.

⁹ Páta J. Lužické lidové prosaické skladby // Páta J. Lužické stati. Praha, 1937.

¹⁰ Гугнин А. Ю.Брезан в поисках глубинных источников жизни // Брезан Ю. Черная мельница. М., 1985; Введение в историю серболужицкой словесности и литературы ... М., 1997.

¹¹ Русакова А. Юрий Брезан // История литературы ГДР. М., 1982.

¹² Дранов А. “Я всегда был оптимистом” // Брезан Ю. Избранное. М., 1987.

¹³ Кніпович Е. Предисловіє // Брезан Ю. Крабат или Преображение мира. М., 1979.

¹⁴ Моторный В., Трофимович К. Серболужицкая литература. Львов, 1987.

¹⁵ Gerlach K. Kroat oder die Zauberschule. 1925.

¹⁶ Preussler O. Kroat. Würzburg, 1971.

¹⁷ Cherestat G. En Lusace La vie mervesseuse de Maitre Kroat. 1928.

¹⁸ Brězan J. Čorny mlyn. Budyšin, 1968.

¹⁹ Nowak-Njechorński M. Mišter Kroat, dušny serbski kuzlar. Budyšin, 1954.

Крабата порівнювали з Фаустом (Ю.Пільк, А.Фрінта, Й.Пага та ін.), що свідчить як про художню привабливість цього образу, так і про його популярність.

Яке ж місце посідає Крабат у фольклорній ієрархії лужичан? На відміну від Водяника, Пшиполудниці, лютків, гномів та інших казкових істот, Крабат – персонаж, в якому переплелися риси характеру і життєві історії реальної особи та образу, створеного народною уявою про захисника і борця за свободу. Ці особливості перенесені і на образ Крабата, створений у художній літературі.

Крабат – реальна людина, що стала прототипом легендарного Крабата і літературного героя. Історичні джерела (хроніки та перекази) засвідчують, що у XVII ст. у Саксонії жив виходець з Хорватії (Кроатії – звідти й ім'я Крабат)²⁰ офіцер Йован Шадович, який помер 1704 р. і похований у Кулові²¹. За заслуги під час війни з турками саксонський курфюрст Август Сильний дарував йому невеликий маєток у Великих Зджарах. Священик з Кулова Ф.Кравц у 1878 р. у хроніці міста і околиць Кулова занотував, що “народний поголос називає того хорватського офіцера Крабатом і називає його чародієм”²².

Поступово реальна постать офіцера-хорвата обростала легендами, зливалася у народній уяві з героєм – народним захисником (подібну трансформацію можна побачити, наприклад, у південно-слов'янському фольклорі – образ Королевича Марка). Історична постать, таким чином, “розчинилася” у фольклорній традиції, трансформувалась у Крабата-легенду.

За свідченням А.Фрінти, з XVIII ст. “походять фаустівські легенди про Крабата, але записані вони були лише у другій половині XIX ст.”²³. Матеріали, пов'язані з легендами про Крабата, у 90-х роках XIX ст. опублікував Ю.Пільк²⁴. Вперше літературну обробку цих легенд запропонував відомий лужицький літератор, фольклорист і художник М.Новак-Нехорнський. У його “Майстрі Крабаті” найбільш повно представлені народні оповіді про доброго чаклуна, який в кінці свого земного життя наказав викинути чаклунську книгу (“курактор” або “корактор”), дійшовши висновку, що ніщо не може замінити людині знань і життєвого досвіду. На нашу думку, саме ця популярна у Лужиці книга, майстерно ілюстрована самим автором, лягла в основу творів інших письменників, що зацікавилися цим сюжетом, особливо після того, як вона була перекладена у 1955 р. Ю.Брезаном на німецьку мову.

У 1969 р. Юрій Брезан опублікував повість “Чорний млин”, а в 1971 р. німецький письменник Отто Пройслер видав повість “Крабат. Легенди старого млина”. Майже одночасно представники двох народів звернулися до однієї легенди, використавши один і той же фольклорний матеріал, однак відмінності у світосприйнятті, різні творчі інтенції привели їх різними шляхами до реалізації задуму. Традиційний сюжет про Крабата набув у кожного з них неповторних авторських рис, тому саме ці твори обрані нами для компаративного аналізу.

Обидва автори спиралися на спадщину своїх національних літератур. Одним із традиційних жанрів і в лужицькій, і в німецькій літературах є повість з фантастичними елементами оповіді. Цей художній засіб можна спостерігати і у творах

²⁰ Horvat J. Z. Jugoslawjanskeje do Lužicy. Budyšin, 1986. S.104.

²¹ Frinta A. Lužičtí Srbové a jejich písemnictví. S.47.

²² Nedo P. Bajkarjo, hercy a kantorky. S.135.

²³ Frinta A. Lužičtí Srbové a jejich písemnictví. S.47.

²⁴ Pilik J. Serbski Faust.

Е.Т.А.Гофмана, Оноре де Бальзака, Лесі Українки, Алоїза Грасека, Марка Вовчка, Івана Ольбрахта та інших представників світової літератури. До цього ряду, на нашу думку, можна віднести і згадані твори Ю.Брезана та О.Пройслера, на творчій концепції яких, безумовно, ці традиції залишили свій слід. У згаданому плані, зокрема, цікавою є художня практика Ю.Брезана, який, за його власним визнанням, був вихований на традиціях як рідної лужицької культури, так і культури німецької²⁵.

В образній системі кожної з книг як лужицького, так і німецького автора, Крабат займає центральне місце, є носієм домінантної думки твору. У Ю.Брезана інтерес до легенди про Крабата виник давно. До “крабатівської теми” він йшов добрих десять років, і шлях цей пролягає через переклад книги про Крабата, через повість “Чорний млин”, роман “Крабат або Перетворення світу”. Отже, ця тема проходить через багато років творчого життя відомого письменника. Повість “Чорний млин” є етапною у розвитку цієї теми.

Ю.Брезан малює по-справжньому епічний образ народного героя. Його Крабат – не просто добрий герой казки, що звільняє мельничуків-підмайстрів з-під влади чаклуна, він – живе втілення духовної сили лужицького народу. “Іноді казка правдивіша за фактично правдиву історію”, – записав у своїх афоризмах Ю.Брезан, і як ілюстрацію до цього твердження створив “казкову” історію Крабата, в якій людина сильніша за чари, а народна мудрість і єдність перемагають силу чаклуна.

Книга Ю.Брезана – розповідь про Крабата як героя всіх часів, історія ідеї. Це підкреслюється використанням прийому кільцевого обрамлення твору: на початку і в кінці ми бачимо людину, що йде по землі. Чи то хлопець, чи то старець – не розібрати. Мабуть, це Крабат. “Крабат, про якого розповідає переказ: упав колись із неба камінь і розбився. З уламків постав Крабат і пішов на землю. Колись камінь знову злетить у небо, і Крабат у ньому. А тим часом Крабат буде людиною і вчинить, що належить людині”²⁶.

Герой повісті Ю.Брезана – звичайний юнак (це неодноразово підкреслює автор). Відрізняється він від інших сільських хлопців лише внутрішнім неспокоєм, бажанням відкрити скриню знань, яку стереже вовк. Хто подолає вовка, тому і відкриються всі таємниці: “Хто все знає, того не пече в грудях, ніби він носить там сонце”²⁷. Зацікавлює юнака зустріч з незнайомцем, чие гасло “Хто знає, той може” таке близьке духові Крабата (хоч згодом з’ясовується, що знання може бути різним). Герой йде за мельником на його Чорний млин, де починається для нього життя учня чаклуна. Хлопець опиняється в атмосфері двох світів: світу Покори і світу Влади. В першому з них живуть мельничуки, у другому – Мельник. Окремий світ становить Крабат, який зберігає внутрішню самостійність, на якого не поширюються закони млина. Саме він хоче прочитати сім книг чаклунства, щоб побороти владу Мельника. На відміну від нього, мельничуки не прагнуть свободи. “Ми круки”, – говорять вони, коли Мельник перетворює їх на птахів. Тільки Крабата “опановують людські думки”²⁸. Серед загальної маси хлопців виділяється лише Марко – майбутній побратим Крабата, який наважився заперечити Мельнику. Однак навіть Марко не розуміє до кінця Крабата з його палким бажанням знати, він не хоче вчитися, оскільки вважає, що більшого можна досягти силою. Небажання здобувати знання, які можна викори-

²⁵ Horvat J. Z Jugosłowjanskeje do Łužicy. S.106.

²⁶ Брезан Ю. Чорний млин. К., 1976. С.95.

²⁷ Там само. С.7.

²⁸ Там само. С.18.

стати як засіб боротьби, Ю.Брезан вважає суттєвою причиною поневолення народу. Одна з головних антитез повісті – протиставлення Знання і Чаклунства. В алегоричному творі лужицького письменника перемога належить Знанню. Біда таких, як Марко, полягає в тому, що вони, замість того, щоб вчитися, обирають легкий, але хибний шлях чарів. Справжнє знання йде від життя, від усвідомлення людиною своєї значимості на землі. Крабат спалює у вогнищі чаклунську книгу, і вогонь звільняє справжнє знання. Іскри того вогню названа мати Крабата несе людям, піднімаючи їх на боротьбу з Мельником. Вогонь хатнього вогнища здавна символізує життя родини, держави, прояв Божої сили. В книзі Ю.Брезана він набуває ще одного символічного нюансу: вогонь знань, що підтримується ненавистю до гнобителів. Недаремно і сам Мельник у Ю.Брезана є творцем цього вогню: підпаливши будинок Матері, він запалює цим полум'ям сотні вогнищ: насильство породжує опір. Холодне знання Мельника, його чаклунська паличка з засад: “У людині вічно живе звір”, “Людина – піщинка під ураганом у пустелі”, “Покірний помирає у своєму ліжку, бунтар – на шибениці” виявляються безсилами проти вистражданого знання Крабата.

Сила людської самосвідомості – одна з головних проблем твору Ю.Брезана. Не менш значущою є для автора проблема Влади, така актуальна в літературі ХХ ст. Недаремно головна книга для Мельника – книга Влади. Вона відкриває Крабатові основний закон панування: страх є основою кожної жорстокої влади; без страху, без крові мельничуків не працює млин.

Дванадцять – це закон.
 Дванадцять і один – один зайвий.
 Один зайвий стає слухняною твариною.
 Один зайвий – це закон²⁹.

Крім філософського, повість Ю.Брезана має яскраво виражений національний і соціальний аспекти. Крабат – не тільки борець проти мороку і гноблення, він насамперед лужицький серб. Тема Батьківщини реалізується в творі через образ Матері. З самого початку читач знає, що визволити наймитів з неволі може тільки Мати, а Крабат – сирота. Матір Марка стає названою матір'ю головного героя, і поступово цей образ набирає широкого патріотичного звучання, перетворюється на образ самої Лужиці, що розповсюджує вогонь повстання. Недаремно лужичани, що допомагають Крабатові, називають себе синами Матері. Єдність синів Матері руйнує владу Мельника, який марно намагається роз'єднати Крабата з його народом.

Головний герой “Чорного млина” – якнайменше казкова істота і дуже малою мірою казковий персонаж. Це алегоричний образ народу, що віками боровся за право бути собою і мріяв про духовну незалежність. Показовим є фінал твору: полем йдуть орачі, і кожний з них – Крабат. Берегти вірність своєму “Звідки” і не губити з поля зору свого “Куди” вчить книга Ю.Брезана, побудована на могутній основі народної творчості і звернена в майбутнє.

Надзвичайно цікавою є символіка твору, що може бути предметом окремого дослідження. У “Чорному млині” читач постійно натрапляє на магічні числа “три”, “сім”, “дванадцять”. “Три” у всіх народів вважається священним числом, оскільки

²⁹ Брезан Ю. Чорний млин. С.31.

має початок, середину і кінець (тричі просить Мати віддати їй сина, тричі вимовляє Мельник заклинання і т.ін.). Багато разів вжите в повісті число “сім”, що з давніх-давен було символом довершеності, а у християн вважається символом досконалості, оскільки є сумою “трьох” та “чотирьох” – числа божественного і числа земного. В повісті згадується сім книг знання за сімома замками, сім разів на сім годин перетворюється на вовка Мельник тощо. Але найактивніше використовується автором число дванадцять – повне і ціле число, що вважається досконалою мірою, серединою між поняттями “багато” та “мало”. “Закон дванадцяти” панує на млині: дванадцять мельничуків, дванадцять свиней, дванадцять сов тощо.

Символічним є й використання кольорів у повісті Ю.Брезана. Найчастіше з’являються чорний, білий та червоний. Чорний млин, чорний мельник, чорний струмок – цей колір, позбавлений світла, символ ночі, руйнування, печалі вживається на означення темних сил, усього, проти чого бореться Крабат. Білий колір у лужицян є символом жалоби, він у творі зустрічається спорадично і дуже рідко залишається незмінним (спалахи вогню надають йому червоного відтінку). Червоний колір в повісті є антагоністом чорного. В давнину вірили, що він відстрашує демонів, цьому кольору сонця в німецьких народних звичаях приписується охоронне значення. Інтенсивний червоний колір означає вибух, дію, боротьбу. В такій функції він використовується і у Ю.Брезана. Цікавою є тваринна символіка твору. Мельник з’являється у постаті вовка – хижака, в якого, за найдавнішими віруваннями, могли перетворюватись люди, стаючи вовкулаками. Круками робить Мельник своїх помічників, а круки здавна давали натхнення чарівникам та мудрецам, з їхнього голосу пророкували майбутнє. Мельник вириває очі у дванадцяти сов – провісників духів пітьми. Простежується у творі традиційна символіка персня – символу вічності, правого-лівого (Крабат подає Мельникові ліву руку – подати праву було б знаком внутрішньої згоди тощо). Все сказане дає підстави стверджувати глибинний зв’язок твору Ю.Брезана з отим крабатівським “звідки”, яке є надзвичайно важливим для його народу.

Легенда про Крабата-Шадовича у книзі Ю.Брезана майже не простежується (крім епізоду про врятованого з полону короля та згадки про отримані від нього за це помістя). З відомої легенди автор взяв лише віру в неперевершені можливості Крабата, адже сам народ перетворив хороброго воїна, звичайну людину, у символ боротьби за справедливість.

Книга О.Пройслера “Крабат. Легенди старого млина” також спирається на лужицький фольклор, зокрема на оповіді про Крабата, на казки і анекдоти про Пумпота-мельничука-підмайстра і доброго чаклуна, у ній теж на двобій стають Добро і Зло, уособленням яких виступають Крабат і Мельник. За жанром це повість-казка з усіма відповідними характеристиками: плином казкового часу, чудесами, що приходять на зміну одне одному, центральними образами лужицького хлопчика Крабата і Майстра (Мельника). Світ героїв О.Пройслера хоча й казковий, але позбавлений узагальнюючої алегоричності, яка властива твору Ю.Брезана. Читач подорожує разом з героями лужицькими землями (автор дуже уважно ставиться до географії подій, подаючи назви міст і сіл, де з’являються герої, наприклад, Вітіхенау – помістя Шадовича тощо). Мельничуки О.Пройслера не є заляканою безіменною масою, кожний з них має свої особливості. У фактичному плані повість О.Пройслера більш наближена до лужицької фольклорної оповіді, ніж твір Ю.Брезана, однак не має тієї національної та філософської проблематики, яка властива книзі лужицького письменника Крабат німецького письменника.

ника прагне свободи і щастя, прагне сам звільнитися з-під влади Мельника і визволити інших підмайстрів. В цьому йому допомагає любов. Співунка звільняє Крабата, впізнавши його із зав'язаними очима, і цим кладе край владі чаклуна. О.Пройслер у своїй повісті вводить вставну новелу про полоненого і визволеного саксонського воєначальника, яка, як і у Ю.Брезана, є своєрідним містком до історичної легенди.

Зіставляючи повісті Ю.Брезана і О.Пройслера, можна побачити, як використовують фольклорні сюжети обидва письменники. Роздумуючи над “дозою” фольклору у своїй повісті, Ю.Брезан підкреслює, що з лужицької легенди він узяв лише образ Крабата, щоб його контури “наповнити тим, що ми називаємо життям”³⁰. Разом з тим, у “Чорному млині” широко використані елементи, мотиви і з народної творчості лужичан, і з реального, дещо екзотичного для сучасного читача життя цього народу. У повісті О.Пройслера фольклорний фон “вмонтований” в сюжет так, що він підкреслює казковість, “чарівний” план твору.

Структура обох повістей має споріднений характер. В них є, наприклад, вставні новели, в основі яких лежать легенди про Крабата (розділи про війну з турками, визволення курфюрста з полону тощо). В повісті О.Пройслера таких вставних новел більше, деякі з них не пов'язані з легендами про Крабата (розповідь про доброго чаклуна і мельничука-підмайстра Пумпота наведена також у Новака-Нехорнського).

Водночас сюжети окремих вставних новел у повісті Ю.Брезана не мають паралелі у О.Пройслера. Це, наприклад, новела про маркграфа, який підступно знищив слов'янських князів. Ю.Брезан переносить читача на багато століть назад, подаючи сюжет, відомий у слов'янських літературах (підступний маркграф Геро є у “Доньці Слави” Я.Коллара і “Сілезьких піснях” П.Безруча). У Ю.Брезана органічний зв'язок Мельника і маркграфа як однієї особи подається через особливість, притаманну цим героям: їхнє відображення у чистій воді перетворюється на зловісний вовчий вищир.

Багато сюжетних ліній у повістях Ю.Брезана та О.Пройслера побудовано на фольклорному матеріалі, який виходить за рамки крабатівських легенд, але є цікавим для типологічних досліджень, оскільки він відомий у народній творчості не лише лужичан, а й українців, білорусів, чехів та інших слов'ян. Для прикладу наведемо такі лужицькі казки, як “Братик та сестричка”, “Три бажання”, де наявні мотиви перетворення героїв, що тікають від злих переслідувачів і перетворюються то на річку, то на поле, то на голуба, то на яйце. У казці “Пумпот” розповідається про веселого мельничука, доброго чаклуна, що бореться проти злих мельників, в якого стріляли срібними кулями, який зачарував жорна та колеса млина і т. ін. Цей образ особливо широко виписаний М.Новаком-Нехорнським, який окремі риси Пумпота переніс на Крабата³¹. О.Пройслер також вводить цей образ у сюжетну канву свого твору, і це природньо, оскільки оповідання про Пумпота у лужицькому фольклорі переплітаються з легендами про Крабата³².

Чимало паралельних сюжетів можна знайти і в українському фольклорі, зокрема в казках “Ох”, “Яйце-райце”, “Іван Голик та його брат”, “Змієва дочка”, “Про хлопця, який прочитав чарівну книжку”, в яких ми спостерігаємо чарівне перетворення героїв, навчання в школі у чаклуна, продаж та купівлю на ярмарку барана, коня, вола, які

³⁰ Цит. за : *Русакова А.* Юрий Брезан // История литературы ГДР. М., 1982. С.464.

³¹ *Nowak Njehorński M.* Mišter Krabat, dušny serbski kuzlar.

³² Див. *Nedo P.* Bajkarjo, hercy a kantorky.

насправді є героями, що вміють перевтілюватись тощо. Всі ці сюжети знаходимо як у лужицькому фольклорі, так і в повістях про Крабата М.Новака-Нехорнського, Ю.Брезана, О.Пройслера. Порівняльне вивчення тексту повістей дає змогу зробити також багато цікавих висновків про долю фольклорних героїв і про розвиток жанру повісті-казки в літературі ХХ ст.

Отже, у творах О.Пройслера це герой, що бореться за справедливість, людську гідність, доброзичливі стосунки між людьми. У цьому основний пафос повісті. Ю.Брезан, як і його побратим по перу М.Новак-Нехорнський, також вкладає гуманістичні ідеали в характер і вчинки свого героя, але “лужицький” Крабат – це ще й носій національних ідеалів сербів-лужичан. Так, Ю.Брезан писав, що хотів би бути “вухом, очима і мовою самого життя”, що й привело його до “крататівської” теми. “З часів великого повстання лужичан у 1010 році, – писав Ю.Брезан, – у нас не було героїчної історії. Велика історія нашого народу складалася з тисяч маленьких історій, розміром з життя лужичанина. Кращі риси героїв цих історій я і хотів втілити у образі Крабата, який би мав узагальнююче значення”³³. Попередник Ю.Брезана у розробці “крататівської” теми М.Новак-Нехорнський висловив подібну точку зору: “Я хотів виразити душу свого народу і тоді написав книгу “Майстер Крабат”. Адже Крабат безстрашний, винахідливий, веселий, щедрий на витівки, простий і мудрий... і є душею народу”³⁴. Отже, у лужицьких письменників Крабат став символом, що увібрав у себе все, що робить лужичанина лужичанином, що репрезентує національну історію, духовний світ лужицького народу. П.Недо, досліджуючи цей образ, відзначив, що народна фантазія, яка створила народного Крабата і надала йому рис чаклуна, водночас “підвищила” його до народного визволителя³⁵. Таке трактування дає ключ до розуміння характеру літературного героя в творах лужичан – у М.Новака-Нехорнського і особливо у “Чорному млині” Ю.Брезана.

Багатогранний, динамічний образ Крабата привертає увагу художників та композиторів. Цікаві ілюстрації до літературних та фольклорних творів про цього героя створили Ю.Северин, В.Славук, М.Новак-Нехорнський, Я.Галамкова, Г.Московітіна, Г.Саунов, Н.Кирилова та ін. На лібретто О.Пройслера композитор Ц.Бресген написав оперу “Крабат”, яка з успіхом йшла на сцені лужицько-німецького театру в Будишині³⁶.

Образ Крабата надзвичайно цікавий у літературознавчому плані, оскільки дозволяє зробити висновки про спільне й особливе у розвитку народної творчості різних слов'янських народів, про типологічні зв'язки між слов'янськими та неслов'янськими культурами, про співвідношення історичної правди та художньої вигадки в образах популярних фольклорних героїв, що є водночас протагоністами філософської притчі та алегоричної казки в літературі ХХ ст.

³³ Цит. за: Дранов А. “Я всегда был оптимистом”. С.13.

³⁴ Цит. за: Чешкова Л. Скрипач и водяной // Вокруг света. 1987. № 5. С.36.

³⁵ Див. Nedo P. Vajkarjo, hercy a kantorky.

³⁶ Образ Крабата був використаний у лужицькій музиці: відомий лужицький композитор Д.Кобела створив симфонічну поему “Крабат” (1979), вперше виконану у 1980 р. П'ять частин поеми за своїм сюжетом близькі до літературних творів про Крабата М.Новака-Нехорнського та Ю.Брезана. Див. D.Kobjela. Moje tworičelske wotpohlady // Serbska šula. 1998. № 6. S.108–110.